

TANULMÁNY

LUKÁCSY SÁNDOR

Egy irodalmi végállomás

PETŐFI: TEMETŐBEN

Petőfinek ez a verse Gödöllőn 1843-ban, a kritikai kiadás szerint augusztus második felében keletkezett. Horváth János „elringató szépségű költemény”-nek mondta, és bemutatására majdnem egy egész lapot szánt. Én csak az ötödik strófájáról írok.

*A szobrok a domboru hant elején
Mindannyi betűi egy isteni lapnak;
Nagy gondolatit mikor olvasom én:
A sírba, a sírbul az égbe ragadnak.*

A költő a temető látványából metaforát formált: az egymás mellett sorakozó sírszobrok egy (könyv)lap betűsoraira emlékeztetik. A hasonlításnak kellő szemléleti alapja van, a vers azonban nem áll meg ennél. A betűk egy *isteni* lap írásjelei; elolvasásuk *nagy* gondolatokat ébreszt, s ezek nem csupán az elmúlást, a személyes halált idézik fel, hanem *az égbe ragadnak*, vagyis a vizuális képből alkotott metafora transzcendentális jelentéshez vezet el, vallási értelemmel telik meg.

Ez a különös metafora régi-régi hagyománynak kései és egyéni leszármazottja: a *liber naturae* toposz családjába tartozik. Erről a toposzról Ernst Robert Curtius egész fejezetet írt,¹ persze magyar példák nélkül.

A toposz a hellenizmus idején, az antik filozófia és az ókeresztény kultúra érintkező mezsgyéjén keletkezett. Ennek a kornak a termékei azok az iratok, melyek a legenda egyiptomi bölcs, Hermes (Mercurius) Trismegistos nevéhez kapcsolva sokáig nagy tekintélyt élveztek. Csúzy Zsigmond szerint Trismegistos „a pogányságnak mintegy törvényt szabó Moysesse vala”, és idézi: „Universum est liber Divinitatis.”² A természet Istenről beszél: ezt a gondolatot Cicero is fejtegette, de a könyvmetaforát valószínűleg a trismegistosi iratok kedveltették meg.

A keresztény irodalomban az a felfogás alakult ki, hogy Isten két könyvbe foglalta tanítását: az egyik a természet könyve, a másik a Biblia (*mundus* és *lex*). Az első a teremtés kezdetétől létezett, de az ember a bűnbeesés miatt nem értette meg, ezért lett szükség a bibliai kinyilatkoztatásra. A két könyv kiegészíti egymást; Scotus Erigena szerint: „Scriptura explicat quae creatura probat.”³

A *liber naturae* metafora tehát fontos szerepre tett szert a keresztény gondolkodásban, s ez megkönnyítette toposzá válását. Leírta Nagy Szent Vazul, az évszázadok múlva is sokszor idézett egyházatya: „totus hic mundus quasi conscriptum quoddam volumen est, praedicans gloriam Dei”; versbe foglalta Alanus ab Insulis: „Omnis mundi creatura Quasi liber et pictura Nobis est et speculum”; Remete Szent Antal azt mondta-

ta, hogy jól boldogul pusztában könyvek nélkül is, mert „meus codex natura creaturatum est”; megtalálható a toposz Hugo a Sancto Victore, Thomas Cantimpratensis, Szent Bonaventura, Nicolaus Cusanus és még sok más szerző műveiben.

Az egyházi írótól átkerült a világiakhoz. Némelyek, mint Paracelsus, Francis Bacon, Campanella, még megtartották a hagyományos vallási jelentést. A mi Apáczai Csere Jánosunk is, bár a könyvmetaforát nem írta le, a bölcsesség tanulásáról mondott szép beszédében (1653, latinul) a tudásnak két forrását jelölte meg: a természetet és az isteni kinyilatkoztatást. A felvilágosodás korában már szétválasztották a két ismeretforrást. Diderot szerint a (profán) filozófus a természet könyvét olvassa, a teológus a Bibliát, mégpedig különböző módon: az egyiket a tapasztalat és a megfigyelés vezeti, a másikat az Egyház tekinté- e és a hagyomány. A pálmát a természet könyvének adták, az jobb tanítást kínál, mint bármilyen livreszk tudomány. Homérosz és Shakespeare azért lett nagy, mert a természet könyvét tanulmányozta.

Hazai írónknál a XVII. század elején jelenik meg a *liber naturae* toposz. Bibliafordításához csatolt *Oktató intést* Káldi György, ezekkel a szavakkal kezdi: „Bizonyos dolog, hogy a mindenható Isten az ő sok szép és hasznos alkotmányaival valóban megbizonyította az ő hatalmasságát, bölcsességét és jóvóltát, úgy hogy az emberek megismérhetnék és szerethetnék ő Szent Fölségét...” – s igazolásul három bibliai helyet citál, majd Cicerót idézi, végül pedig Mercurius Trismegistust, aki „e világot az *Istenségéről való könyvnek* nevezte, és az *Isten dolgainak fényes tükörének* mondotta”. Káldinak nem kellett sokat keresgélnie, hogy rátaláljon Trismegistos szöveg-hagyományában a toposz (valószínű) ősforrására; kezébe adta az idézetet a XVII–XVIII. századi prédikátorok egyik legtöbbet forgatott kézikönyve, Cornelius a Lapide („bölc Cornelius”) hatalmas Biblia-kommentárja. A tudós németalföldi jezsuita bevezetőt (amolyan *Oktató intést*) írt kommentárjainak első kötete elé, és Káldi ennek kezdősoraiból vette át – forrására való hivatkozás nélkül magyarra fordítva – a nevezetes szavakat: „Universum est liber divinitatis, seculumque hoc sublustré est speculum divinorum.”

A toposz későbbi alkalmazói többnyire Nagy Szent Vazult vagy Remete Szent Antalt idézték, Pázmány mind a kettőt: „Méltán írja Sz. Basilius, hogy e világ nem egyéb szép frott könyvnel, melly az Isten dűcsösségét és felségét hirdeti. [...] Ugyanezt mondá Szent Antal egy pogány bölcsnek, ki azon tudakozék tőlle, mint lakhatik a pusztában könyvek nélkül.”⁴ Leírta Pázmány a toposzt Kempis könyvének fordításában is: „Ha a te szüved igyenes úton járna, minden teremtett állat életednek tüköre és szent tudományoknak könyve volna.”⁵

Katolikusok és protestánsok buzgón adogatták kézről kézre a népszerűvé vált képet. A lutheránus Mihalyko János (német forrásból): a világ „kiterjesztett könyv”;⁶ a katolikus Lépes Bálint (olasz szerző nyomán); „szép írott könyv”.⁷ Mivel a toposz azért toposz, mert hosszú életű, a pálosrendi Alexovits Vazul még a XVIII. század végén is leírta: „Az egész világ egy nyitott könyv néki [az istenfélőnek], mellyben ő állhatatosan az Isten magasságát és az emberek vakságát olvassa.”⁸

A könyvmetaforát egyházi írónk többféle szolgálatba tudták állítani. A jezsuita Szabó István a vanitas-témával kapcsolta össze, Kempis Tamásra hivatkozva, „ki e világ könyvének minden foliusin, azaz minden teremtett állatin elhordozván szeméit, minde- nekének végén azt olvasta: *Vanitas vanitatum*.”⁹ Mások istenbizonyítéknak használták. Mint Egyed Antal: „Ha az Istennek vagyonságáról, egységéről, és hogy ő légyen alkotója a természetnek, bizonytságot kívánunk, bizonytságot tesz az egész világ: bizonytságot az ég az ő kerektségével, ragyogó és bújdoso csillagaival, rendes moz-

dúlásával, ereivel; bizonyoságot a föld az ő gyümölcsöző fáival, zöldellő plántáival; bizonyoságot a tenger az ő folyásával és visszafolyásával; végre az élő állatok, barmok, madarak és halak, és az egész természet, mint valamely frott könyv, egy szóval kiáltja és bizonyítja, hogy egy Isten vagyon, alkotó első oka, igazgatója és mozgatója minden teremtett állatoknak...¹⁰ Hasonlóképpen Taxonyi János: „Mivelhogy a teremtett állatoknak nagy-volta az Isten véghetetleniségét, ékessége szépségét, erőssége hatalmát, fényessége dicsőségét, édessége sok vizsgálásokkal bővelkedő jó-voltát adja értünk; mert valami a kűtfőből származik, azzal bővelkedni kell a kűtnak [...] Méltán írja ezért Sz. Basilius, hogy e világ nem egyéb szép frott könyvnel, melly az Isten dicsőségét és felségét hirdeti.”¹¹ Nádudvari Péter, „a kolosvári Reformáta Eklésiának egyik méltatlan lelki pásztora”, ugyancsak a teremtés titkát fejtegeti: „két könyvekből tanulhatjuk azt meg, hogy e világot Isten teremtette: egyik a *Természetnek Könyve*, mellyből tanulunk a természeti okoskodás által; másik a *Szent Írásnak Könyve*, mellyből tanulunk a hit által. De mivel az első nem elégséges, azért szükségesképen megkívántatik a második.” Ez hiányzott a régi pogány filozófusok gondolkodásából. Szerintük a levegő, az atomok, a káosz vagy más valami a világ ősprincipiuma; tanait alapos tudománnyal ismerteti és cáfolja prédikátorunk.¹² Az ugyancsak református Gombási István felbontja a könyvmetaforát. Alexandriai Szent Kelemen nyomán azt írja, hogy a természet könyvét három levél alkotja: az Ég, a Föld és a Tenger; majd váratlanul a kínai írásmódról értekezik, melynek nyolcvanezer betűje van. „De a természet nagy könyvében és ennek három levelin több mégis a betű. Mert amennyi csillag láttatik a magos Égnek kék bőltözetjén; amennyi teremtett állat és dolog találtatik a Földnek színén és belső részeiben; és amennyi csudák, halak, csemeték és egyebek vagynak a mély Tengerben, annyi betűt lehet számlálni. Mégpedig olyan betűk ezek, amelyek által, sőt amelyekben folyvást olvashatják még az frástudatlanok is a nagy Teremtőnek mindenhatóságát, bölcsességét és jóságát.”¹³

A természet könyvének betűiről írt Johann Arndt luneburgi szuperintendens is (1555–1621) pietista szellemű erkölcsstani műveiben; lefordítására három evangélikus lelkész vállalkozott; az eredmény az egyik legszebb régi magyar szöveg. A növények az Istennek beszédes teremtményei. Nemes illatuk és színük által („Mert ez az ő nyelvek”) így szólnak kikeletkor az emberekhez: „Nézzétek, melly szépen ruházott meg minket újonnan a mi Teremtőnk ily szép színekkel [...] az Isten jósága virágozik mibennünk tinétek [...]. Ki nem látja immár itt csak a földi vetemények között az Isten szeretetének, jóvoltának és mindenhatóságának sok ezer bizonyoságot? Itt készített az Isten nagy patikát, és füvekből írt egy könyvet épen csudálatosan és tökéletesen. Élő könyv az; nem mint a füvetek a könyvekben leírják és mint holt árnyékot lerajzolják, hanem az Isten könyvében élő betűk vagynak, mellyek minden embereknek, nagyoknak és kicsinyeknek, tudósoknak és tudatlanoknak, szemek eleibe állíttatnak [...]. Gondold meg itt az Isten bölcsességét és jóvoltát. Te egy fűvön és virágocskán kiváltképen való jeleket találsz, mellyek az Istennek élő kézírásai és felyülírása, mellyel minden fűvet az ő titkos ereje szerint, olly mesterségesen, olly csudálatosan, olly ékesen jegyzett meg, hogy semmi okos képíró olly vóltaképen azt le nem írhatja. Sőt külső formájokkal és proporciójokkal megmutatják gyakorta az ő elrejtett erejeket. Mert egyiknek ollyan formája vagyon, mint a főknek; a másoknak ollyan ábrázataja és jele vagyon, mint a szemeknek; a harmadiknak, mint a fogaknak; a negyediknek, mint a kéznek és lábnek [...]. Mihelyt te zöld fűre lépsz, mindjárt a te lábaid alatt eledeled és orvosságod vagyon. Mert a legalábbvaló füvecskében és magocskában is, mellyet te alávalónak és haszon-

talannak tartasz, az Istennek nagyobb bölcsesége, ereje és tehetsége vagyon, mintsem elméddel azt felérhetnéd.¹⁴ Sűrű szöveg: az emberért teremtett világ sztoikus-keresztény képzelete párosul benne a teremtmények antropomorf ábrázolásával és Istenre utaló tanfátással, melyből a növények szózata rögtön ízelítőt ad.

A természet Isten könyve: a toposz legnagyobb szabású kifejtését Csúzy Zsigmond egyik prédikációjában találjuk meg.¹⁵ A szerző (szokatlanul) „kölcsonyozott” beszédnek mondja, de nem tudni, kitől kölcsönözte. Egyike ez azoknak a – nem ritka – prédikációknak, melyek egyetlen metaforára és részletes értelmezésére épülnek.

Csúzy Remete Szent Antalra és Trismegistosra hivatkozva írja le a toposzt, és a kötet végén, a beszédek sommás lajstromában így bontja elemeire: „Ez az egész világ a Fölségesnek egy csodálatos könyve [...]. Ennek táblái a forgó egek; levelei az éltető állatok; lineái az országok és tartományok; bötűi az alkotmányok; olvasója pedig az Isten képére formált ember.” Ebből a könyvből egyaránt tanulhat a „bárdolatlan és ostoba paraszt”, a mély elméjű filozófus és „az egek forgását vizsgáló és az isteni bölcsességet bizonyos mértékkel fejtegető theologus”. Ez a könyv télen becsukódik, amikor „setét barlangokban lappangnak a vadak; jég alatt, mély örvényekben a halak; a barmok az istállókban, a madarak a sűrű gallyak között, avagy is a föld hasadékaiban, sőt még a pázsitos füvek is, a jóillatú virágokkal, vastag hóval palástoltatnak bé, az emberek pedig titkos meleg kamrájokban rejteznek” – de a tavasz kinyitja a könyvet. Csúzy szerint azért, hogy a teremtmények hasonlatokkal taníthatóak az embereket. „Elsőben is: a virágok az ember állapotjának gyarlóságát jelentik.” A természet könyve ezúttal nem istenbizonyítékokat kínál, hanem erkölcsi példátartat, tanúsítva a toposz alkalmazásának tág lehetőségeit. Csúzynál a természet nem olyan barátságos, mint Arnd Jánosnál, inkább veszélyekkel teli. „Mert úgyanis majd minden teremtett állat az embernek vesztére, halálára céloz. A levegő ég dögleletességgel és bűdös bűzivel; a víz elnyeléssel, megfojtással; a tűz égetéssel, emésztéssel; a föld omlással, temetéssel; és a fenevadak öléssel, szagatással irtóztatják és fenyegetik; sőt még a lúdak is pesszegnek ellene, ugatnak az ebek, kergetik a méhek, csipdezik a szúnyogok, és alkalmatlankodnak a szemtelen legyek.” Az ellenséges természetnek kiszolgáltatott embert példázzák a virágok; ezek „ha le nem csipettetnek is, vagy a dértől le nem szedettnek, magok csekélységéből lehullanak; így az emberek, ha gyilkossan meg nem ölettetnek is, természetek szerént, a bűnnek férgétől emésztetvén, hamar meghalnak”. A virágok napkeltekor kinyílnak, napnyugtakor behúnyják szemüket; így az emberek is szerencsájuk fényénél „kérkednek, tobzódnak és feslett életet élnek”, a szerencse távoztával „háborognak, keseregnek, sírnak, szomorkodnak”. Továbbá: a virágok arra ösztönzik a keresztényt, hogy „tekéletessen éljen”, „kellemes szép erkölcsökkel és jóságos cselekedetekkel” illatozzék. E tanácsokat új meg új hasonlatok igazolják. Ha megfogadjuk őket, a mennyei boldogságba jutunk, „ahol a keserű télnek kedvetlen zúrzavarát soha nem érezzük”, hanem „örökké gyönyörködtető tavaszt tapasztalunk”, és „bététetvén ez a világ könyve” (mint már szükségtelen), szemtől szembe láthatjuk az Urat, „az eredendő vétek által megszagattott rongyos könyv” helyett „az örök élet könyvében” olvashatunk.

1760-ban jelent meg először (majd a XVIII. században még kétszer s azóta is többször) Bod Péter *Szent Hiláriusa*, mely számozott kérdések hosszú sorára ad, német eredeti nyomán, részint vallási, részint világi szellemű válaszokat. A 2. számú kérdésfelelet: „Az Istent honnan lehet megismerni? Két könyvekből. 1. A természetnek könyvéből, melly minden teremtett állatok. 2. Az Isten könyvéből, melly a Szentírás.” A 48.

felelet részletezőbb: a világ „Egy nagy bibliotheca, könyvesház, melyben mind mennyei s mind földi dolgokat lehet tanulni szüntelen. Itt vagyon a könyv, melynek három levelei vagynak, az ég, föld, tenger, s annyi betűje, amennyi teremtett állatja” (akárcsak Nádudvarinál), s mind azt kiáltja: „Vagyon Isten.” A 494. szám a toposz leggyakrabban idézett forrásához, Remete Szent Antal szavaihoz tér vissza: „Az én könyvem nékem mindenkor kezemben vagyon, a teremtett állatoknak természetek. Ennek első levele a föld, annak füvei, virági, fái, kövei, sok százezer különböző lelkes állati. Második a tenger, minden csuda állattal, cethalaival, borjaival, halaival. Harmadik az ég a csillagokkal, égen repeső madarakkal. Ezekből lehet mindenkor olvasni. És az Isten a teremtett állatokban, a természetnek ilyen nagy tükörében lehet látni.”

Bod Péter még a hagyományos módon kezeli a toposzt, megtartja a kép szokásos felbontását (föld, tenger, ég), Szent Antal idézésével utal az irodalmi eredetre. Idő múltán ezek az elemek elmaradhatnak. Csaknem száz évvel később a református Herepei Gergely szép beszédében a toposz új, költői keretet kap, tavaszi séta leírásába illeszkedik, citátumok helyett maga a látvány inspirálja. „Elmult a tél, itt a szép tavasz!” – így kezdődik a prédikáció; „Ki azért a szabadba, egy sétálásra hívlak én meg benneteket, atyámfiak! ki a szép, a megifult természetbe, ki a rétnak zöld bársonyára, melyet a természet mesterkeze, nem a mesterség egyforma szűk régulái szerint, csak szabad mérész törvényeit követve, rendetlen pompával, ezer színű pompával hímezett. Ki a völgynek kristálytisza patakjai mellé, melyeknek kigyózdó folyását emberi kéz nem szorította faragott kövek közé; hol a berek zöld ernyői árnyékokkal kínálkoznak az önként egybefonódott galyak lugossai alatt; hol az erdő énekesei minden kotta s minden előre kiszámított hangváltoztatás nélkül, a legszebb, a leg-érzést-emelőbb concerttel mulattatnak...” Itt nincsenek cethalak, vízborjak s egyéb irodalmi rekvizitumok, mint Bod Péternél; amit a prédikátor leír, az a Kolozsvárt körülölelő hazai táj. „Mihelyt a város szűk falai közül kihaladva a szabadba lépünk, s egy halom tetejéről végignézzünk az előttünk elnyúló völgybe, előttünk és körülünk ezerféle tárgyak tűnnek fel, külön darabjai a nagy természetnek, mely mint egy kitárt könyv fekszik előttünk.” A toposzból szemléletes hasonlat lett; kifejtve, a hagyományos istenbizonyíték: „nincs egy fűszál, nincs egy bokor, melynek értelme ne lenne, egyes betűk azok a természet nagy könyvében, melyeket ki olvasni tud, szívnek, léleknek gazdag táplálatot, a legtisztább gyönyörűséget, a legmélyebb tudományt, bölcseséget meríthet, tanulhat onnan. Századokig feküdt e könyv kiterítve az emberiség előtt, s ezt az egy szót, hogy: Isten, sem tudta onnan tisztán kisillabizálni, s pedig [...] kivált most tavasszal látjuk, mily hatalmasan dagasztja új életerő a föld kebelét, mint éled, nő, fejlődik, tenyész minden; lehetetlen, hogy egy felsőbb hatalomnak képzete s érzése ne támadjon lelkünkben; hát ha még egy magasabb nézőpontból láthatnók az egészet, [...] s látnók a rendet, a szépséget, az egybehangzást a nagy mindenségbe: ki az, akinek lelkét nem hatná keresztül ezen meggyőződés: ez lehetetlen, hogy vaktörténet munkája legyen, ez egy az egészet elrendelő hatalmas fővalóság munkája!”¹⁶

A toposz nagy életerejére vall, hogy a profán irodalomban is gyökeret tudott verni. Széchenyi *A kelet népében* arról ír, hogy országászati dolgokban is, analogikusan, a természet útmutatását kellene követni. „...ugyan nem szól-e a legkisebb virágtul kezdve a csillagok dicső seregéig minden legvilágosabban hozzánk; nem olvashatjuk-e a természet olly könnyen olvasható írásában, hogy okvetlen a legfőbb szellemi értelem, és egyedül ez kormányozhat mindent a világi egyetemben; nem szól-e, nem mutatja-e ezt világosan azon szózat, azon írás, [mely] bölcsőbbé teheti az embert, mint hosszú évek

négy fal közé szorított iskolái, mint egész könyvtáraknak véres verítékű szorgalommal kikutatott kincsei, mik mindannyi holt betűk..." – s a folytatás még kétszer visszatér "a nagy természet írásá"-ra, melyet "olvasni", "kibetűzni" kell. Mert "nézzük a nagy természetet; nézzünk [...] a csillagvilágba, és mit fogunk ott tapasztalni? A legnagyobb egybehangzást!" Néhány év múlva Herepei Gergely is az "egybehangzás"-t látja a természetben, istenbizonyíték gyanánt; Széchenyi gondolata megmarad a társadalom körében. Itt az egybehangzást az értelemre alapított politika teremti meg, "az értelem, a bölcsesség [...] eszközli a lehető legnagyobb számnak lehető legnagyobb boldogságát".¹⁷ Bentham jellegét Széchenyi az egyházi eredetű toposszal igazolja. Hasonló gondolat, hasonló szavak Kölcseynél: "Midőn a filozóf az emberiséget körülölelő nagy természetre függeszti figyelmét, lehetetlen, hogy mindabban, amit egen és földön magának kívülről lát, rendnek és összefüggésnek csálhatatlanul szembetűnő jeleit ne lássa..." – ezt a rendet keresi Kölcsey, olyan elvként, mely a történetvizsgálót eligazíthatja az "örök rendetlenségben".¹⁸ Másutt, egy Parainesis-szerű levélben, ő is leírja, hogy "a világ az ismeretek nagy könyve", de ez már nem a természet, hanem a közélet világa.¹⁹ Sokkal később, Jókainál, *A fekete gyémántok* első lapján, az egyházi eredetű metafora teljesen laicizált változatban jelenik meg: a nagy könyv a föld kérge, lapjai a geológiai rétegek, mind teleírva betűkkel, "tudósfásokkal, miket egyik százazred év a másikkal hagyott hátra", ezekből olvas a profán tudós.

Petőfi verse a toposz hosszú útjának egyik végállomása, s egyszersmind belépése egy új tartományba: a világi líra körébe. Hogyan jutott a húszéves költő a toposz ismeretéhez, nem tudjuk. Talán iskolai hittanórán? 1842-ben Vörösmarty remek kétsoros epigrammában foglalta össze a toposz lényegét:

*A természet örök könyvét forgatni ne szünjél:
Benne az istennek képe leírva vagon.*

– de ez nem lehetett közvetítő, mert csak 1863-ban adta ki Gyulai Pál. Inkább Petőfi az, aki közvetít: a fiatal Jókaihoz. "A természet hallgatása egy nagy fehér könyv, teleírva láthatatlan betűkkel, miket csak azok olvashatnak, kik szent ihlettel nyitják fel lapjait." (*Adamante*, 1847.) Jókai egy másik passzusában a Petőfi-vers színtere, a temető is megjelenik, a lengedező esti széllel (mely Petőfinél akácokat, Jókainál virágokat ingat): "Sokszor végigmegegyek temetőkerteken, a halál kezével írt hosszú sorokon, hol mind-egyik betű egy lezárt sírhalom, a sárga fűvirág leng az esti szélben, alattam itt annyian alszanak nyugodt, csendes álmot..." (*Egy bujdosó naplója*, 1849.)²⁰

Petőfi nagy újítása az, hogy a toposzt személyes lírába ágyazta. Versében nincs sem teológiai tézis vagy kegyes oktató célzat, mint a régieknél, sem társadalomfilozófiai megfontolás, mint Széchenyi vagy Kölcsey munkáiban. Elmarad a gnómaszerű alapkép-let, mely tökéletes formát öltött Vörösmartynál; ehelyett a toposzt mintegy in statu nascendi látjuk: vizuális élményből égbe ragadó gondolatot; és látjuk magát a költőt "a halk temető morajatlan ölében", akácfák falusi lombja alatt, esti órán, mely szellőt indít és harangot kongat; a halálköltészetnek, fiatal elmék és szívek műfajának jelene ez, sírásókkal mint staffázs-figurákkal; a költővel, aki mielőtt búcsút vesz szerelemtől és dicsőségtől, "nagy gondolat"-ot pendít meg, hagyományosan szakrálisat és újszerűen poétikusát, fölhasználva és átalakítva a toposz elemeit – ez méltó Petőfi (összegező és szétbontó) tehetségéhez.

JEGYZETEK

- 1 Ernst Robert Curtius: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern, 1948. 321–327. A fejezet címe: *Der Buch der Natur*. További adatok: Eugenio Garin: *Alcune osservazioni sul libro come simbolo*. In *Umanesimo e simbolismo*. Atti del IV Congresso internazionale di studi umanistici. Padova, 1958. 91–102.
- 2 Csúzy Zsigmond: *Zengedező síp-szó*. Pozsony, 1723. 159.
- 3 Migne: *Patrologia Latina*, 177. k. 505 A.
- 4 Kalauz, Első könyv, második rész.
- 5 *Krisztus követése*, Második könyv, negyedik rész.
- 6 Mihalyko János: *Az örök életnek szép és gyönyörűséges nyári üdejéről való könyvecske*. Bártfa, 1603. 8–9.
- 7 Lépes Bálint: *A menyeyi boldogságra édesgető tükör*. Prága, 1617. 61.
- 8 Alexovics Basilius: *Vasárnapi prédikációk*. Tavasz rész. Pest, 1790. Az idézet az 1808. évi második kiadásban: 391.
- 9 Szabó István: *Három esztendőre-való vasárnapi prédikációk*. Nagyszombat, 1746. II. 224.
- 10 Egyed Antal: *A keresztény tudományról oktató beszédek*. Első rész. Vác, 1794. 111–112.
- 11 Taxonyi János: *Az emberek erkölcsének és az Isten igazságának tükörei*. Győr, 1740. Többször kiadták; az idézet az 1805. évi kiadásban: 293.
- 12 *Nádudvari Péter Nyolcvan-négy prédikációi*. Kolozsvár, 1741. 191–193.
- 13 Gombási István: *Egy néhány válogatott és szükségesb matériákra való prédikációk*. Kolozsvár, 1779. 1–2.
- 14 *Arnd Jánosnak az igaz kereszténységről írott négy könyvei*. Jéna, 1741. 778–779. A három fordító: Vásonyi Márton, Bárány György és Sartorius Szabó János.
- 15 *Zengedező síp-szó*, 159 skk.
- 16 Herepei Gergely: *Alkalmi beszédek*. Kolozsvár, 1846. 112–122. A prédikáció címe: *Egy tavaszi séta a szabadban*.
- 17 Széchenyi István: *A kelet népe*. Pest, 1841. Az idézetek az első kiadás 175., 176., 177. és 165. lapján.
- 18 Kölcsey: *Történetnyomozás*, a 3. rész elején.
- 19 Kölcsey levele Ormós Lászlóhoz, 1873. jan. 24-én.
- 20 A tavaszi séta Herepei Gergelynél is a temetőben ér véget.